

"Sõnad on omaste väikesed maailmad, milles elab iga-
si muistsete põlvete ajalugu", kirjutab Lennart Meri "Loo-
mingus".¹ Igal sellisel üksusel on oma ajalugu, genees ja
arang, kujunemine teadmiste seaduspärasustega, mida tu-
leb sageli alles avastada. Eesti kirjakeele verb gõltua
on omapärase tekkelooga tehissõna. Selle autor J.V. Veski
võttis murdeist, ühtlasi ka F.J. Wiedemanni sõnaraamatust
sõna gõltua 'tripp', millest "sobis tuletada verb gõltuma
ja selle derivaadid".² Aluseks olev sõna sõltua on omakor-
da tuletis, mida on mitmel puhul seostatud gõlg-tüvega,
siiski lähemalt selgitamata tuletamisviisi.

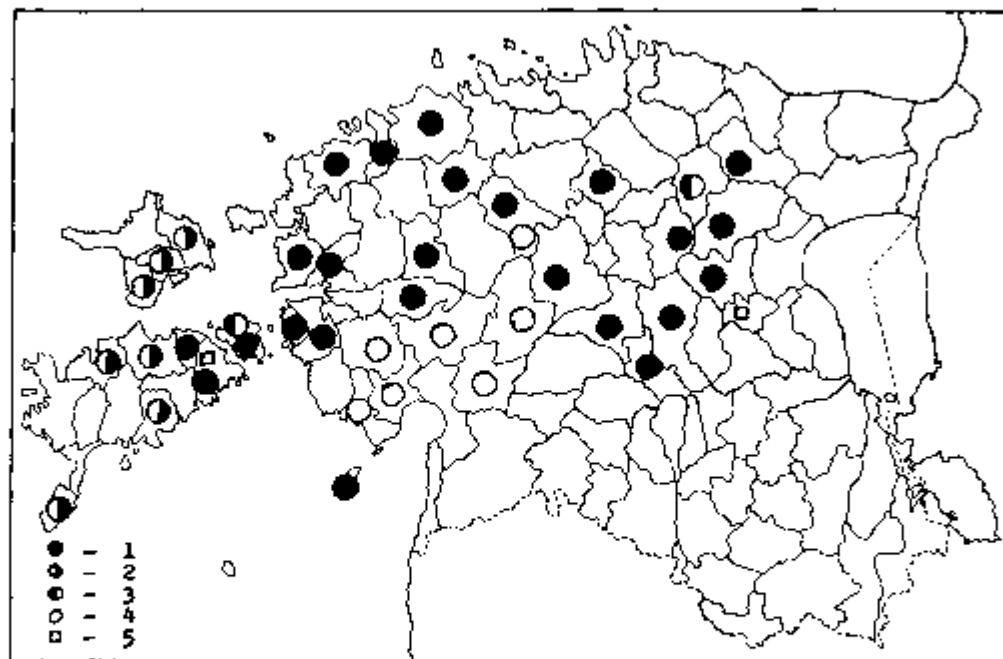
Läheduses tähendusest, tästatas A. Viire hiljuti kü-
simase, kas sõna gõltua 'kinnituspael', mis olevat eesti
murdeis üldine, ei seostu gõlg-tüvega ning poleks analüü-
sitav gõlg-tus.³ Tähenduslikud suhted ei valmista rasku-
si ühendamiseks, mõlemad sõnad - sõlg ja sõltua - tähistavad
rõivaste kinnitamisvahendit. Häälikuline kõlg seevastu
kergitab mitmeid küsimusi. Samuti vajab täpsustamist sõna
murdeline taust.

Sõna gõltua ei ole eesti murdeis üldine, seda tunte-
se keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara kartoteegi
andmeid ainult põhjeseesti murrete alal, sealgi mitte kõik-
jal. Keelend puudub lõpuks eesti murdeis ja kirdeesti ran-

¹ Looming 1974, nr. 11, lk. 1878.

² J. V. V e s k i, Murdekeele kasutamise võimalusi
eesti kirjakeele arendamisel. - Johannes Voldemar Veski kee-
lelisi töid. Tallinn, 1958, lk. 263.

³ A. V i i r e s, Nõõbilugu. - Fennougristica. Труды
НО ФИННО-УГРОСЛОВЕДННО 1. Acta et Commentationes Universitatis
Tartuensie 344. Tartu, 1975, lk. 356.

1 - salittvas; 2 - sgīdvas, sģīdģas; 3 - sgģdvas; 4 - sgģģsas, sgģģsas; 5 - sģģģrtģas, sgģģģrtģas

nikumurdes. Kartoteegi teated võivad kuidagi olla lünkli-
ked, siiski on sõna levila geograafiliselt selgesti pii-
ritletud. Esinemisalal leidub mitmeid foneetilisi ja mor-
foloogilisi variante. Kõige levinum teisend on selttus,
mis esineb võrdlemisi kompaktselt läänes ja idas, kuna
Kesk-Ida piirkond nende vahel on suhteliselt tühi. Lää-
nepoolseesse levilasse kuuluvad Läänemaa murrakud (andmed:
Rid, Mar, Mür, Vig, Kee, Han), keskmurde lääneliste joon-
tega murrakud (Ris, Hmü, Kei, Hag, Juu, Tür) ja saarte ida-
murrakud (Jaa, Põi, Muh, Knn). Teise tuumiku idas moodusta-
vad keskmurde murrakud (VJg, Sim, Koe, Lai, Pit, Pil, KJn).

Põhja-Pärnumaa teisendid on usutavasti vormist selttus
edasi arenenud. Lääne-Ida murrakuile omase sisekodu vo-
kaali reduktsiooni tõttu helitute konsonantide vahel⁴ tu-
leb nähtavale aud, PJg, Tor, Vän mitmusevormis seltsed
selttused. Siit abstrahseeritud tüve selts varal on kuju-
nenud ainsuse nimetav seltsäs, mille omastevaks käändeks
on selts kõrval ka analoogiline seltsä. Tõs, aud, Vän, Juu
murrakus lisandub teistkordne lõpp -us: seltsus, om. seltsu-
as. Teisendite rohkus Põhja-Pärnumaal seletub asendist le-
vila hääremil. Põhiesinemusele saab taandada ka Lääne- ja
Kesk-Saaremaa ning Hiiumaa sõnakujud sõidus, sõidös (Jäm,
Mus, Erj, Pha, Ema, Käi, Phl). Mainitud murrakuis on leenis-
klusil teatud tingimustel geminaadi jätkajaks.⁵ Variantide
geograafilist levikut näitab juuresolev kaart. Levila aitab
näidata sõnakuju tekkelugu.

Kui lähtuda arengust *selg+tus > sõltus, kerkib kohe
küsimus tuletusliitest. Üldiselt arvatakse, et läänemere-
soome aluskeeles puudus sufiks -tus nimisõnade tuletami-
seks, kuid oli kaks us-liidet. Liite *-us: -ukse-, *-üs:
-ükse-, sieti o, u, ü+g, abil tuletati nimisõnadest konk-
reetse tähendusega nimisõnu, mis märkisid seost, kuulumist
või sarnasust põhisõnaga, näit. alus, kaelus, künnis, sil-
lus. Need tuletised on astmevahelduslikest tüvedest ootus-
pärastelt nõrgas astmes, näit. kannus, riinus. us-liitelised
deverbaalid näitavad tegevuse saadust, tulemust või objekti,

⁴ P. A r i s t e , Hiiumurrete häälikud. - ACUT B
LXVII 1. Tartu, 1940, lk. 144.

⁵ P. A r i s t e , op. cit., lk. 199.

harvemini abinõu, näit. katus, keedus ~ keedis, kütis, matas jne. Nad väljendavad ka tegevust ja seisundit üldiselt, abstraktselt, näit. kartus, peletus, puudus, õppus.

Abstraktses tähendusega nimisõnade tuletamiseks kasutati sufikseid ^u-us : -us-, mis liideti noomenitüvele, enamasti adjektiivile, näit. haldus, julgus, koerus, vargus.⁶ ^u-us : -us- liitelised tuletised on eesti keeles minetanud omapärase käänamise ning siirdunud -s : -ks- noomenite morfoloogilise tüüpi, säilitades siiski astmevahelduse korral tüve tugeva astme, näit. tarkus, õigus.

Keelekuju sõltus < ^usõlg+tus oletatava arengu puhul on probleemiks tüvisõna tugeva astme algupära ja sufiksi dentaalklusiili päritolu. Sõna häälikulist ilmet vorminud liide -tus ei pärine, nagu nägime läänameresooe aluskeslest, vaid on tekkinud eesti keele srielu ajal, kuid sellest teisest kohast. Kolmandavälitelise selttus seldab tüvisõna tugevat astet, seega ^u-us : -us- sufikseid, millega tuletatakse omadussõnadest abstraktsed nimisõnu. Antud juhul on aga konkreetse tähendusega derivaat, mis viitaks ^u-us : -uks- liitele ning nõuaks tüve nõrka astet. Selline häälikuseaduslik tuletis ongi olemas Kod, Tru selusse < ^uselyksen 'nonda veekõie' kujul (sõnade selus ja selis suhet siin ei puudutata). Seevastu teisevälitelised ^u-us : -uks- liitelised Muh selDus, g. -ä ja VMr selDus, g. -ks on selttusest edasi arenenud. Näib, et nimisõna sõlg ei sobi sõltus tuletamise lähtekohaks, kuigi tähenduse sarnasus võimaldaks ühendamist. Järelikult tuleb otsida muud lahendust.

Emakeele Seltsi alg aastail käsitles L. Kettunen ühel koosolekul sõna sõlg ja selle tuletisi. Läbirääkimiste käigus otsiti lisamaterjali eesti murdeist ja sõnavõtjad teadsid nimetada murdesõnu: sõltused, sõltused, sõltusused 'nõõrikesed särgi rinna ees'. Ettekandja nõuetas nende

⁶ Vt. O. L a z a r , The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages. - Acta Universitatis Upsalensis. Studia Uralica et Altaica Upsalensia 10. Uppsala, 1975, lk. 109 jj.

kuuluvusega sõlg-tüvesse. Trükiis avaldatud artiklis⁷ oletab E. Kettunen mainitud sõnade derivatsioonil F. J. Wiedemanni sõnaraamatust toodud verbist sõlgima (d, pt.) 'die Spange anlegen'⁸. Nagu tõendab märgend d, pt., on lõuna-estiline sõna põimitud luulekeelest, arvatavasti rahvalauludest. Hilisemad murdekogujad ei ole seda enam noteerinud. Küll aga on H. Keem 1937. a. Põlvast kirja pannud vananenud sõnana kontraheerunud verbi sõlgama : sõlatta⁹ 'eest kinni panema kas sõle või pressiga' ning toonud näiteks ketke: niõu sinä külda, ni sõpä sõlatta. Mõlemad sama tähendusega, kuid eri sufiksiga tuletised sõlg-tüvest on elavast kõnest kadunud. Et selgitada, kas sõna sõltus võib pärineda verbist sõlgima, tuleb analüüsida deverbiaalsete noomenite derivatsioonil.

ua-tuletisel i-tüvelistest verbidest on vähe. Seevastu aisekoolised a-, ä-tüvelised verbid, mille ma-infinitivi tüvi lõpeb ma-tunnuse ees ä- või t-ga, on andnud rohkesti tuletisi.⁹ Tegevuse saadust, tulemust või objekti tähistavad näit. R, Vi ahula, g. -äse ~ -kse, T, V attula, g. -äse ~ -ze 'aha, rehes parsile ahetuud villi', M kahtula, g. -se ~ -äse ~ -äse 'kaaste, soust', eP kädus ~ kiädus, kohati ka kädia ~ kiädia, M kädus, V kädüä 'keedetud toit'; Mar leia, Kod lõüä, Iis, Tru leüä, T levüä ~ lõvüä, V lõvüä < *leüüä 'tasu leitu kätteandmise eest'; Plv, Rõp püvüä 'saak', kuid S, L püä (Jäm, Ehn püä) < püüä 'püümis' jne. Sufika on liitunud konsonanttüvele, mis on järeneva kinnise silbi tõttu nõrgas astmes.

Tegevust või seisundit märkivad ua-tuletised erinevad murdeti välte poolset. Lõunasesti murdeis on nad teises vältes, järelikult nõrgaastmelised, näit. kiütus 'kiitmine', M lõdus 'lootus', peütus, Xri, Rõu, Vas peütüä 'pettus, petmine', põhjasesti murdeis seevastu tugevas astmes, näit. kiütus, lõttus, peütus, karttus, paistus jne. Viimased võivad olla mugaenenud kolmandavältiliste abstraktsete

⁷ L. K e t t u n e n , Sõlg. - Eesti Keel I (1922). Tartus, 1925, lk. 9 (joone all).

⁸ F. J. W i e d e m a n n , Eesti-saksa sõnaraamat. Tartus, 1925, vg. 1073.

⁹ Järenevas esitatakse murdanäiteid valikuliselt, mitte ammendavalt.

noomenite rühmaga või olla tuletatud sufiksi liitaise teel vokaaltüvele nagu muudki tegevust tähistavad verbivormid, näit. sa-, gipa-, ng-tegevusnimed. Vokaalide kontraktsioon 2. ja 3. silbi piiiril põhjustaks sel korral derivaadi kolmanda välte. Erineva moodustamisviisi oletust toetavad paralleelsed tuletised samast tüvest, näit. Mar leis < *leilōks, MÄr leisk, JMd, Koe, PIt, EJa leidi (analoogilise D-ga) 'tasa leitu kätteandmise eest' ja Mar, MÄr, Kir, Pee, Koe, VJg leidus 'leid, leidmine'; MÄr, Tor, Jua teadus 'teade, sõnum' ja MÄr, Jua, VÄr teadus 'teadmine, teadus', vrd. ka Ha kehrus 'ketramine', kuid Koe kehrus 'kedratud lõng'. Kuigi vastavaid andmeid on vähe, näib, et põhjaseesti murdes esines, vahet hilisema kihistatuna, abstrakteamate ug-liiteliste tuletiste moodustamine vokaaltüve baasil, eriti a-, ä-tüvelistest, samuti ka kahesilbilistest g- ja u-tüvelistest verbidest, näit. PÖi, PJg küldus, kuid Se iäi külnäsehe; JÄn, Kk, Mas ainus, VII ainus 'ainak', kuid RÖu ainussillō jänsä 'tukastama, suigatama', Hupeli toodud kästus 'der Befehl'. H.¹⁰ pole käesoleval sajalndil Harjamaalt enam kirja pandud.

Ka ug tuletised i-tüvelistest verbidest on kogu keele alal tugevas astmes, näit. idamurde ja lõunaseesti suñus (keekmurdes hrl. suñang), põhjaseesti ja mulgi oppus, tartu ja võru murde oppus. Sõnakuju editus taandamine i-lisele verbitüvele on seega täiesti võimalik. Üraikute näidete palatalisatsioon kinnitab seda omalt poolt: HMD señtusõälä 'pastla tärkamist läbi pandud nõõrid', Pal señtus 'kinda kann, tripp', Wiedemanni señtus g. señtus 'Bindeband (an Kleidungsstück), Schnur zum Aufhängen (an RÖcken); - Verschlingung, Verknüpfung'.¹¹ Tuleb siiski märkida, et palatalisatsioon ei ole kindel kriteerium, ta võib esineda sõnadeski, kus i-d pole kunagi olnud. Antud juhul ta paudub murdenäidete enamikus, on tõenäoliselt kadunud aegade jookul. Täheendus ei räägi samuti verbitüvega seostamise vastu. Nagu selgub eespool toodud näiteist, tähendab señtus tegevuse objekti, abinõu kõrval ka tegevust.

¹⁰ A. W. H u p e l, Etnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte der revalischen und den dörptschen; nebst einem vollständigen wörterbuch, riga und Leipzig, 1780, lk. 169.

¹¹ P. J. W i e d e m a n n, op. cit., vg. 1074.

Lahendamata on veel liite küsimus, mis esineb praegu põhjaseesti murdeis kahele kujul: heliliste häälikute haabruses -Dug ja helitute häälikute järel -tug. Mõlemad variandid taanduvad samale kujule ^w-tug. Häälikumuutus $t > D$ toimus teatavasti ajavahemikus XIII - XVII sajandini.¹² On ilmselt, et tuletussufiksi dentaalklusiil ei saa olla häälikuseaduslik, vaid on üldistatud sõnast sõnastühbiast, kus ta kuulub tervesse, kõlDug *keitä-ug seekajul tekksid näit. kõlDug (mõlemad sõnad leiduvad juba H. Stabliil). eg-adjektiivideest tuletatud abstraktsed nimisõnad, nagu haladus, piimedus pekkusid samuti seekuju. Liide -dug on arenenud ka tuletussufiksi -ug liitumisel kontrahseerunud verbide konsonanttüvele põhjaseesti murdeis, näit. luBDug, kuid Kri luBa,ug, Har, Vas luBug. Rõhuta silbi järel on kionisees silbis oletatava dentaalspirandi või P. Ariste järgi klusiili jätkajaks põhjaseesti murderühmas D, kui sõna esimene silp on lühike, pika silbi puhul ja lahtises silbis on spirant kadunud, samuti kui lõuna-seesti murdeis elati selles asendis. Järgsilvide spirandid kadusid enne sisekadu, mis toimus XIV sajandil, ulatudes vahest ka IV sajandisse.¹³ Sõna pime : pimeda pidi seega kujunema XIII-XIV sajandil, järelikult ka ^w-tug-liide. See abstrahseeriti häälikuseaduslikust asendist ja üldistus devarbaalse tuletussufiksina järgnevatil sajandil. Formant -tug liitus verbi vokaaltüvele võib-olla mõnes sõnas veel enne sisekadu. Ta võis loomulikult tekkida ainult põhjaseesti murdes. Seepärast esineb vorm egltug ootuspäraselt üksnes põhjaseesti murdealal, Lõuna-Eestis vastab sellele Har, Rõu egltug 'sõlguu, katusepenn'.

Arengut egltug < ^weglti-tug tõestavad üksikud murdeis säilinud arhailisemad vormid, nagu Põhi egltog. Pal egltug viitab osalisele klusiilide assimileerumisele. Palataalklusiili täieliku assimileerumise tulemuseks dentaalklusiiliga on sõnakuju egltug. Klusiili assimileerumine hilises kolme konsonandi ühendis on tuntud nähtus seesti murdeis, vrd. Lõu egltug T, V egltug 'katusepenn, sarikaid'.

¹² A. K a s k, Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulõngu. Tartu 1967, lk. 29.

¹³ A. K a s k, op. cit., lk. 150.

Ühendav puu', Pse, SJa Kõp, Vil ajppad, M ajppa < *ajppud
'kaelkoogud' jne.

Samasuguse arengu nagu selttus on läbi teinud ka JAm, Ans, Põi, Kkn, Hi alttus 'võrgu loodus', vrd. aisekaoline verb Har algma : ma alè, mis varem oli arvatavasti tuntud ka põhjaseesti murdes ja hiljem siirdunud kontraheerunud verbide rühma nagu paljud muudki a-tüvelised verbid. alttus < *alka-ttus esineb hariliku sõna algus kõrval kõnekäänus: JAm muidu sõllab oma mõkkaDega, polè alttuat pole lõppu kâ. Käsitähtsuse arengu poolest kuulub see tõenäoliselt ka altus-, mis seostub alg-tüvega ja mille levila kattub üldjoontes sõltus omaga.

Sõna sõltus näitab ilmekalt, kuidas keel muutub, areneb, sõnavara täiustub. Muistsete riiete ja muude esemete kinnitamise ja ühendamise abinõu nimi - sõlg on andnud keelde ka vastava tegevuse nimetuse, tegevuse isadi täpsustavate eri sufiksitega tauletised, nagu sõlgima, sõlgama, sõlitsema. Tegevusnimest pärineb taas nimisõna sõltus nii üldisema kinnitamisetegevuse kui ka konkreetse sidumisvahendi, paela, sõõri, triipi tähenduses. Viimasest tuleneb omakorda abstraktne verb sõltuma, millest ei ootaks me tänapäeval vist läbi saada. On kordunud ajal: nimisõna - pöörd-sõna. Keele sõnavara on täienenud, arenanud abstraktsuse suunas: sõlg - sõlgima - sõltus - sõltuma. Kuid tähisõna sõlg elab üha edasi. Kirigi sõni arengu läbi on vahemaal välja langenud, keelest hõvinud, teine astunud asele, riikatsdes keelt.

А. У Н И В Е Р С И Т Е Т
(Таллин)

О ПРОИСХОЖДЕНИИ СЛОВА võltus

Р е з ю м е

В статье рассматривается происхождение диалектного слова võltus.

Деривация слова võltus 'завязка' на существительного võlg 'брось' при помощи суффикса -tus вызывает некоторые сомнения. На прибалтийско-финского языка-основы учасловован только суффикс -us, формант -tus возник позже в северозападных диалектах. Поэтому слово võltus выступает лишь в северозападных говорах. Ареал распространения фонетических вариантов слова указан на прилагаемой карте.

Отменные производные на -us с конкретным значением имеют корень слабой степени, сильная степень корня наблюдается в именах качества, образованных от прилагательных. Сопоставление названных существительных затруднительно из-за противоречия формы и значения.

В эстонском языке имеются, кроме отменных, отглагольные производные на -us, обозначающие результат и объект действия или же неизменяемое действие и состояние. Соединение слова võltus возможно с глаголом võlgima, уже утраченным в живой речи. От слова võltus образовано в литературном языке производное võltus 'зависеть'.